

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары – 17: «Қазіргі аграрлық ғылым: цифрлық трансформация» атты халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференцияға материалдар = Материалы международной научно – теоретической конференции «Сейфуллинские чтения – 17: «Современная аграрная наука: цифровая трансформация», посвященной 30 – летию Независимости Республики Казахстан.- 2021.- Т.2, Ч.2 - Б.59-62

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ДҮНИЕТАНЫМЫ: ТАҒАМ ИЕРАРХИЯСЫ

*Сайлауов Т., студент
С. Сейфуллин атындағы ҚазАТУ, Нұр-Сұлтан қ.,*

Соңғы жылдары қазақ тіл білімінде тілдік құбылыстар мәдениет, этнография және социолінгвистика құбылыстарымен тығыз байланысты қарастырылуда. Осыған байланысты қазақ тілінің тамақтану терминологиясын зерттеу үлкен қызығушылық тудырып отыр. Әсіресе, ғалым А.Ш. Жилкубаеваның еңбектерінде ас, тағам атаулары, тағамға байланысты салт-дәстүрлер жан жақты, кешенді зерттелген [1].

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында тамақтану терминологиясы ерекше орын алады. Тамақ өмірдің басқа белгілерімен салыстырғанда (киім, тұрғын үй және т.б.) өте тұрақты. Азық-түлік пен тамақ өнімдерін тұтынумен байланысты халықтық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер де тұрақты. Әзірбайжан ғалымы К.Т. Қарағашлының пікірінше: “... азық-түлік материалдық мәдениеттің маңызды элементтері болып табылады. Көбінесе, тағамдардың құрамы, дайындалуы және қолданылуы негізінде тарихи құжаттарда жеткілікті түрде қамтылмаған зерттелетін халықтың өткен өмірінің маңызды мәселелерін анықтауға болады. Мысалы, экономикалық қызметтің сипаты, өндіргіш күштердің даму деңгейі және тіпті бірқатар тұрмыстық мәселелер” [2; 40].

Біз бұл пікірмен толық келісеміз. Біз мақалада қазақ халқының дәстүрлі тамақтануындағы тағамның орны мен этикет, тамақтану мәдениетін анықтауды мақсат етеміз.

Қазақ халқының дүниетанымында, әуелі, ет тағамдарының иерархиясы үлкен қызығушылық тудырады. Бұл туралы Н.И. Ильминский егжей-тегжейлі жазды. Ең құрметті – қойдың қайнатылған басы. Ол ең құрметті қонаққа немесе ақсақалға беріледі. Қазақ халқының сенімі бойынша, адам дүниеге баспен келеді, оның арқасында біз бармыз. Маңдайға қызмет етпес бұрын, олар барлық тілектерді орындау үшін крест жасайды. Кейбір этнографтардың пікірінше, бұрын найман (Шығыс Қазақстан) руында крест рулық таңба болған.

Ет тағамдарының иерархиясын келесі топтарға бөлуге болады:

- құрметті қонақтар мен басқа да отбасы мүшелеріне арналған;
- балаларға арналған;
- қызмет көрсететіндерге арналған және т. б.

Мысалы, ұлтабар – әйелдердің үлесі. Оның ұшын кесіп береді, жас әйелге ұл тууын тілейді. Ене келін түскен кезде ұл немерелі болу үшін оған ырымдап алғаш сойылған малдың ұлтабарын жегізеді.

Бүйрек пен жүрек – бұл балалардың үлесі. Таңдай жас қызға сөзге шешен болсын деген тілекпен берілсе, жұлынды қыздарға шашы тез әрі ұзын болып өссін деп беріледі. Жұлын – ұлдарға садақ ату кезінде қолдары дірілдемеуі үшін берілмейді.

Құлақ – үлкендерге мойынсұну үшін балаларға беріледі. Жас жігіттерге қалыңдығы кедей болмауы үшін сiңiр жеуге рұқсат берiлмейдi, ал қыздарға кәрі жiлiк ұстатпайды – оң жақта көп отырып қалады деп. Балаға ми жегiзбейдi – былжыр, ынжық болады деп.

Қойдың қаңқасының берiлген бөлiктерiнiң иерархиясында "төс" те маңызды. Қазақтарда ол күйеу жiгiтке арналады, той салтының айнымас атрибуты болып табылады. Н.И. Гродековтың айтуынша, бұл тағамның дәмiн татып көрген соң, жiгiттi күйеу деп таныған.

Демек, "төс" сонымен қатар қойдың құрметтi мүшесi болып табылады және ет тағамдарына байланысты түрлi рәсiмдерге қатысады.

Кейбiр үй жануарларының сүйектерiнiң керемет қасиеттерiне байланысты нанымдар мен аңыздар болған. Мәселен, Қазақ қыстауларының төбесiнде, басқа да жағдайларда, түйелердiң мойнына қошқардың шынтақ сүйегi – қаржiлiк iлiнген, ол наным бойынша жануарларды қасқырлар мен ұрылардан қорғаған [3:485].

Жауырын да қазақ түсiнiгiнде ерекше мүше. Оны отқа жағу кезiнде пайда болған жарықтар болашақты болжауға мүмкiндiк бердi деп сенген.

Көшпендiлер жабайы аңдар мен жабайы аңдардың етiн жегенде де қатаң ережелердi сақтаған. Этнографтардың мәлiметтерi бойынша, қазақтар мылтықпен емес, құспен және итпен аң аулауды жақсы көрдi. Салбурын ұжымдық аң аулауға қызығушылықты тудырады. Бұл туралы С. М. Абрамзон келесiдей жазады: “Бiрiншiден, салбурын жай аң аулауды ғана емес, ұзақ аң аулауды да бiлдiрдi. Егер солай болса, онда мұндай аң мiндеттi түрде ұжымдық, топтық сипатқа ие болуы керек. Екiншiден, тек мылтықпен ғана емес, сонымен бiрге аң аулайтын құстармен де аң аулануы мүмкiн. Үшiншiден, мұндай ұзақ аң аулаудың мақсаты ет қана емес, аң терiсiн жинау болуы мүмкiн” [4:99].

Құланның етi ең беделдi болып саналды. Бiрiншiден, бұл жұмсақ және дәмдi болды. Екiншiден, түркi халықтарының сенiмi бойынша құлан етiн жеген адам мықты, батыл жауынгер бола алады. Бұл ет емдiк мақсатта да қолданылды. Аюдың етiн жемейдi, бiрақ оның көкбауыры түрлi ауруларды емдеуде қолданылды.

Бiздiң нақты материалымыз бұл тыйым белгiлi бiр жағдайларда бұзылғанын көрсетедi. Мысалы, егер жүктi әйел тыйым салынған жабайы жануарлардың етiн қаласа, онда оның жерiктiгi қанағаттандырылды. Исламда шошқа етiне тыйым салынғанымен, жоғарыда аталған жағдайларда әйелге бұл ет берiлдi [5:46]. Жүктi әйелдiң жерiктiгi тек ет емес болуы мүмкiн.

Құс еті де таңдамалы түрде қолданылды. Мысалы, қазақтар үкі етін жемеген, өйткені ол қасиетті құс болып саналды, сондықтан оның қауырсындары тұмар ретінде пайдаланылды. Қазақтарда ақ аққуды атуға болмайды. Сондай-ақ, үкі, тұман, сұңқар, тырна және т.б. қасиетті деп саналды, сондықтан олардың сүйектері, тырнақтары, қанаттары, тұмсығы емдік мақсатта және тұмар ретінде қолданылды.

Сүттен жасалған тағамдар үлкен семиотикалық мәртебеге ие, өйткені түркі халықтарының дүниетанымына сәйкес сүт – бұл қасиетті, ақтық, тазалық белгісі. Қазақ халқының пікірінше, сүт тек тазартып қана қоймайды, сонымен қатар сиқырлы қасиеттерге ие.

Қазақ халқының негізгі тағамдары мен өнімдері – сүт және сүт өнімдері екені белгілі. Шамасы, бұл әртүрлі ырымдардың, әдет-ғұрыптардың және олармен байланысты дәстүрлердің мәнін түсіндіре алады. Сүт әлемнің сапалық сипаттамаларын тасымалдаушы ретінде әрекет етеді. Ол тазалықтың, ақиқаттың, әдеміліктің, киеліліктің символы.

Сүт және сүт өнімдері мәдени құндылық ретінде құрметтеліп, оны құятын ыдыстарға да ерекше мәртебе берді. Әсіресе, қымыз дайындауға арналған ыдыстарға жоғары семиотикалық мәртебе берілді. Бұл ыдыстардың қазақ халқының макрокосмос категорияларына қатысы олардың тұрғын кеңістіктің микрокосмосындағы орнын растады. Мысалы, сүт өнімдерін дайындауға арналған сабалар мен астаулар киіз үйдің әйелдер жартысының жоғарғы аймағында орналасқан.

Осылайша, қазақ халқының киіз үйіндегі сүт өнімдеріне арналған ыдыстардың орналасуы табиғаттың жасампаздық әлеуеті шоғырланған мифологиялық кеңістіктің бір бөлігін белгілеуге қабілетті максималды сакральды орындармен сәйкес келеді.

Жоғарыда айтылғандай, сүт өнімдерін сақтауға арналған қазақ халқының ыдыстарының басым бөлігі былғары ыдыстар болған, өйткені шаруашылық қызметтің негізгі түрі мал шаруашылығы болған. Осыған байланысты халықтық өлшемді білдіретін лексемалар да бар: бір торсық сүт, бір қарын май, бір саба қымыз және т.б.

Екіншіден, сүт өнімдері қасиетті болып саналды, сондықтан олардың ыдыстарына да мұқият қарады, сонымен қатар оларға байланысты көптеген рәсімдер бар (саба жию, ақтық байлау және т.б.).

Үшіншіден, кез келген халықтың лексикасын зерттей отырып, біз халықтың рухы мен сипатын біле аламыз.

Төртіншіден, "... әрбір халықтың көзқарасы мен дүниетанымының негізінде пәндік мағыналардың, әлеуметтік стереотиптердің, танымдық схемалардың өзіндік жүйесі жатыр, сондықтан адамның сана-сезімі әрдайым этникалық тұрғыдан құрылған» [6; 2].

Қымыз, боза ішу рәсімдерімен байланысты қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері үлкен қызығушылық тудырады. 18 ғасырда Өзбек хан сарайындағы қымыз ішу рәсімі туралы ақпарат бізге жеткен. Осы рәсімдер кезінде келесі ережелер қатаң сақталды:

- дәрежесі бойынша оң және сол қанатқа орналасуы;

- бұл ғұрыпқа негізінен тек ер адамдар қатысады;
- қымыз тек оң қолмен берілді;
- шыныаяқтың ішіндегіні түбіне дейін сарқып ішпейді және оны төгіп, шашуға болмайды.

Шамасы, бұл әдет-ғұрып ежелгі уақытта ортақ шаруашылық жүргізген, қымызды бірге дайындаған көшпелі қауым мүшелері ортасының қымызын бөлу нысаны ретінде пайда болған, тіпті көшпелі бірлестіктің ру немесе кейінірек үлкен отбасы шеңберіндегі барлық мүшелеріне арналған ортақ ыдыста сақталуы мүмкін. С.М. Абрамзонның жазбалары бойынша, егер бірге көшіп келген туыстар тобы тату өмір сүрсе, онда қымыз бір киіз үйде жасалып, онда барлық бие сүтін құяды. Қымыз дайын болған кезде, таңертең бұл киіз үйге барлық туыстар шақырылып, қымызды бірге ішетін. Демек, дала әдет-ғұрпы көшпенділердің алғашқы қауымдық тұрмыс жағдайында пайда болды және тек қана өндіріс емес, сонымен қатар осы өндірістің азық-түлік өнімдеріне қауымдық меншік болды, кейбір азық-түлік түрлерін пайдалану, шамасы, тек қымыз ғана емес, сонымен қатар ет те ортақ болған [4].

Қазақ халқының дәстүрлі тамақтануында иерархия белгілі бір тағамдарды дайындауда да байқалады, яғни олардың гендерлік айырмашылықтары бар. Мысалы, сумалак "бидай мен ұннан дайындалған тағам", тек әйелдерге арналған. Шамасы, мұнда бидайға үлкен мән беріледі, яғни тұқымның жалғасуын білдіреді. Ал нарын "ұсақ туралған пісірілген ет пен сорпадан жасалған қамырдан жасалған ұлттық тағам" ерлерге арналған.

Иерархиялық қатынастар тамақтану кезінде үстелде де сақталады:

- үстелдің басындағы иесі және отбасының қалған мүшелері;
- қымыз, боза ішу кезінде дәрежесі бойынша орна алуы;
- киіз үйдің оң және сол жақтарына орналасуы және т. б.

А.К. Байбурин "үстелге отыру тәртібі іс жүзінде отбасында жұмыс істейтін қатынастардың кеңістіктік моделі" деп дұрыс жазған. Қарама – қайшылық иесі – отбасының қалған мүшелері, үлкені-кішісі, еркек-әйелдер "үстел" кеңістігінің тіліне аударылады: иесі үстелдің басында, "төрде", оң жақта – ерлер, сол жақта – әйелдер мен балалар, ал кеңістіктің "мәні" иесінің орнына қарай жоғарылайды және үстелдің қарама-қарсы ұшына "төменгі жағына" түседі» [7; 17].

Жоғарыда айтылғандардан құрамы жағынан бай және алуан түрлі тағам атауларын саралай келе, тамақтану терминологиясында қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымымен байланысты тағамдар белгілі бір орын алады деп қорытынды жасауға болады.

Екіншіден, тамақтану терминологиясында лексиканың маңызды қабаты иерархиялық тағамдардан тұрады, бұл әсіресе ет тағамдарына тән.

Тамақтану кезіндегі адамдардың мінез-құлық аспектілері немесе онымен байланысты мінез-құлық нормалары назар аудартады. Мысалы, үйге ауызға тамақ шайнап кіру жақсы емес, бірақ үйден тамақ шайнап шығуға болады.

Қазақ халқының сенімі бойынша, тамақ адамға барлық жерде, тіпті о дүниеде де бірге жүреді. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде

зираттардан тары, арпа, жылқы және т.б. Қазақ халқында қайтыс болған адам тұрған бөлмені дәнді дақылдармен тазартады немесе оның артынан бидай шашады. Қайтыс болған адамның үйіне жақын туыстары тазартылған астық себеді. Сұлы, тары, күріш дәндері бүкіл аза тұту кезінде еденде қалады.

Қазақ халқында бұл жоралар әлі күнге дейін сақталған. Май, нан т.б. тамақ өнімдерін дененің, табыттың үстіне үш рет айналдырып алып, содан кейін үйде қалдырылады. Оларды тек жақын туыстары жей алады.

Біздің нақты материалымыз адамдардың бірлескен тамақтануы қоғамдағы қатынастардың үлгісі болып табылады.

Тамақтану жүйесі және оған байланысты салт-дәстүрлер мәдениеттің элементтері болып табылады. Осыған байланысты Э.С. Маркарянның сөзін келтірген орынды: «Культура – это специфический продукт человеческой деятельности. Этнические культуры, таким образом, это особые, исторически выработанные способы деятельности, благодаря которым обеспечивалась и обеспечивается адаптация народов к условиям окружающей среды их природной и социокультурной среды» [8].

Тілдік тұрғыда мәдени құбылыстарды зерттеудің маңызды құрал екенін білеміз. Кейде мәдени дәстүрлерді зерттеу күтпеген нәтиже береді. Осыған байланысты Э. Сепир былай деп жазады: "... мәдени және маңызды терминдерді түгендеп, зерттеу көбінесе ашылулар мен идеялар тарихына күтпеген жарық түсіреді" [9].

Қазақ асты ерекше қадірлейтін халық. Сондықтан ас-ауқатқа, тағамға байланысты қалыптасқан ырым-тыйымдар астың қадірін арттыруға, ысырапшылдыққа жол бермеуге бағытталғаны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жилкубаева А.Ш. Термины питания в казахском языке (Автореф. дисс. на соис. канд. филол. наук). А.: 1991. – 22 с
2. Карагашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев. – Баку, 1964
3. Валиханов Ч. Следы шаманизма у киргизов. Алматы, 1961
4. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко – культурные связи, - Л: Наука, Ленинградское отделение, 1971. – 403 с.
5. Колбасенко И.С. Некоторые киргизские обычаи, имеющие акушерское значение. // Протоколы Киевского акушерско-гинекологического общества. 1884.
6. Леонтьев А.А. Деятельность. Сознание. Личность, Москва, 1975.
7. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Ленинград; 1983.
8. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции // Советская этнография, 1981, №2.
9. Сепир Э. Положение лингвистики как науки // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. ч. II, М., 1960г.

Амангелді А.А., ф.ғ.к., С. Сейфуллин атындағы ҚазАТУ, Нұр-Сұлтан қ.